ՐԱՖՖԻ

Աղթամարա վանքը

Խոսակցություն ազգային լուսավորության վերա, դուրս հանած մի ճանապարհագրութենից, որ եղած է 1858 թվակ. շրջելով Վասպուրականի և Տարոնի կողմերում:

Արեգակի վերջին ճառագայթները մտան Նարեկյան սարերի հետքը: Մի թեթև զեփյուռ բերում էր ուխտավորների փոքրիկ նավակը Բզնունյանց ծովակի երեսից: Երկար ժամանակ նստած մի բարձրավանդակի վերա Աղթամարա կղզումը, սպասում էի ուղեկցիս, որ նավ մտնելու միջոցին պատահմամբ ինձանից ետ մնաց: Բայց իզուր. ընկերիս մի այլ ձախորդություն էր պատահել, պատճառը, իմ նավամուտ լինելուց հետո, նորա ձին, որ արածում էր ծովեզերյա դաշտումը, հանկարծ արձակվելով փախել էր: Արդեն միամտեցա, որ նա զբաղված լինելով որոնել յուր ձին, կարող չէր իսկույն գալ. նորա գալստյանը մնաց սպասելու առավոտուն:

Լուսինը մի երկաթյա երկնաքարի նման, կրակից նոր դուրս բերած, կարմիր երեսը ցույց տվեց Վարագա սարերի կատարներից, և նորա արծաթափայլ լուսով սկսան շողշողել ծովակի հեզիկ ալիքները: Ես նստած էի մի բարձր քարաժայռի վերա, որին զարկվում էին ծովի երթևեկ ալիքները, և սրտիս մտածությունների մրրիկը խառնվելով հեղանյութ տարրի ալեկոծության հետ, արձակում էին երևակայությանս սենյակի մեջ նորանոր արձագանք: Հանկարծակի մի նոր ձայն շփոթեց մտածությունս: Հայեցա, և ահա տեսանեմ մի նորահաս տղամարդ, բռնած ձեռքին մի փոքրիկ պարսկական խալիչա, ասում էր Իլի՛ վեր, ախբա՛ր, ասիկա մեր հայր սուրբի տեղն է. ամեն օր էսա վախտ, աստեղ նստած, դահվա

կխմե, մըկա էլ կուգա կոր. իսկույն հասկացա, որ դա վանքի ծառաներիցն էր. եկողն ևս՝ գլխավոր վարդապետներից մինը: Լավ եղավ, մտածեցի, գոնյա՛ հայր սուրբի հետ փոքր-ինչ ժամանակ կանցուցանենք, նոր բաներ կլսենք:

Հայր սուրբը եկավ: Ես ոտքի վերա կանգնեցա, աջն համբուրեցի, ձեռքը գլխիս դրեց՝ շնորհակալ եմ, մի պահպանիչ ևս ասաց: Կարծեմ. այս պատիվը չցուցաներ ինձ, եթե չսողացնեի ձեռքը քսան դուռուշանոց պեսազ մեճետյան: Ինչևիցե: Աստված սորան կյանք տա. սևագլխի գործն այն է. նա մեղք չունի: Հայր սուրբը տեղ ցույց տվեց, ծալապատիկ նստեցա: Երեք այլ վարդապետներ ևս նորա մոտ շարվեցան. չորս հատ ևս, քրդի նման, գլուխները կարմիր, դեղին և զանազան գույներով մարհամաներ փաթեթած մարդիկ կային, որոնք թե ինչ ազգից էին, չիմացա իսկույն. բայց հետո հասկացա, որ հայ են: Շատախու և Մոկաց կողմերի իշխաններից: Դառն դահվայի փոքրիկ բաժակները սկսան պտույտ գալ, և մինն ևս ինձ տվեցին. խոսակցության տուտը բացվեցավ:

Հըմը՛, որդի՛, ուստի՞ էս, որտեղի՞ց կուգաս, հագուստիցդ Ռուսաստանու հայերուն կնմանիս. ապրի՛ս դո՛ւ, ի՞նչ է քեզ ստիպեր, այսպես ջահիլ-ջահիլ եկեր էս, Հայաստանու վանքեր կպտտես, զորանաս, սուրբ նշանի շնորհը վրադ լինի՛:

Հա՛յր սուրբ, ես Պարսկահայոց գաղթականներից եմ. մանկութենից Ռուսաստանում մեծացած լինելով, նոցա հետ նմանություն ունիմ: Բայց բնիկ սալմաստեցի եմ, Ատրպատականի ժողովուրդ: Հայրենիքի սերը բերել է ինձ այս կողմերումս շրջելու. ուխտավոր եմ, սուրբ Կարապետի վանքից եմ գալիս:

Աստված ուխտդ ընդունելի՛ արասցե՛: Երանի քո աչքերուն, կրկնեցին մյուսները). բայց ասա՛, որդի՛, Պարսից կողմերեն հե՛չ ընծա մի, հոգեբաժին, կամ ուրիշ բան ունի՞ս բերած, որ օրհնության գիր տանես: Պարսկաստանու հայերը, թեպետ մոխրապաշտից մեջը կբնակին, բայց շատ ջերմեռանդ ու բարեպաշտ մարդիկ են, ամենայն ժամանակ անոնք չեն պակասեցներ յուրյանց ընծաները սուրբ վանքերեն:

Հայր սուրբի փաղաքշական գովասանությունը կամա ակամա մի քանի դեղիններս, ոսկի դահեկաններ պիտի խլեր ինձանից, բայց ի՞նչ օգուտ, նորա բախտից քսակս հրաժարիմք էր կարդում: Ինչ պետք է արած, պարտական եմք,

պիտի տամք. կարելի է ավետարանի կողքին այդպես գրած լինի: Դոքա թո՛ղ մնան. չիցե՛ թե մեր վարդապետը բարկանա: Ա՛խ. ծառա՛ եմ նորա աքին. նորա անեծքը կրա՛կ է:

Ճշմարի՛տ է ասածդ, բայց ինձ ո՛չ մի բան տված չեն բերելու. միայն ես ինքս խոստացած ունիմ դարպաս տալու հարյուր դուռուշանոց դեղին մեճետիա, այսքան հազիվ իմ կողմից բաժին հասանի սուրբ ուխտին: Ըստ որում պարսկաստանից դուրս գալուցս հետո, բավակա՛ն վանքեր եմ տեսած, և ամեն մինին մասնավոր գանձանակ ընծայած:

Աստված ևս առավել կարողություն տա. մեք ձեզանից միշտ շնորհակա՛լ ենք, թե՛ տաք, և թե՛ չտաք: Ո՛ղդիք, դուք լա՛վ գիտեք, որ աշխարհի ամենայն բանեն զրկված ենք. մեր ումուդը, մեր հույսը մեր ժողովուրդն է. մեք անոնց համար աղոթք կանենք. անոնք էլ մեզ չպիտի աչքե ձգեն. թե՛ սա աշխարհումս և թե՛ ան աշխարհումը մեր հոգվո փրկությունը մեզնով է:

Այս ո՛վ չգիտե, ասաց վարդապետներից մինը, մի՛թե Քրիստոսն չէ՞ր որ ըսավ. «Եվ զոր կապիցեք երկրի, լինիցի կապեալ երկինս. և զոր արձակիցեք, լինիցի արձակեալ» և այլն: Մեկ բաղնիք որ կերթաս, բաղնիքպանը քու մարմնի կեղտերն կլվանա ու կմաքրե, դուրս գալու ատենը, զանիկա չե՞ս վարձատրեր: Հապա մենք, որ ձեր հոգվո ախտերն ու կեղտերն միշտ կսրբենք, մեզ պիտի առանց վարձատրանա՞ց թողուք: Հոգիներս դուրս կգա՝ օրն յոթն անգամ ժամ ըսելով, շաբաթն երկու անգամ պատարագ ընելով, ու ծունր իջնելով, ո՛վ գիտե ի՞նչ ճգնություններով: Ինչո՞ւ, որ Հայոց ազգը հաստատ մնա, փառավոր ըլլա, Լուսավորչական օրենքը չկորչի:

Ադոնք թո՛ղ մնան, ասաց առաջինը: Տիրացուն, կերեի, ինքն ալ գրոց աշակերտ է. անկարելի է, որ աս առարկաներս հասկցած չըլլա: Բայց, լսե, տիրացու Հակոբ, Ռուսաստանու և Պարսկաստանու վանքերը ու ժողովուրդը ինչպե՞ս են համեմատելով մեր վանքերու ժողովրդյան հետ:

Խնդրում եմ, այդ բաները ինձնից չհարցնեք. չիցե թե իմ պատասխաններս այդ նյութերի մասին վշտացնեն ձեր սիրտը, և շատ կարելի է, ձեր բարկությունը հարուցանեն իմ վերա: Նաև զանազան տեղերից, անհամար կարգավորք կսկսեն

յուրյանց սև վեղարների տակից մռմռալ և անեծքի կայծակներ թափել իմ վերա, ուր մնաց Հայոց նոր քննարանների գրիչ շարժիչը իմ վերա: Գիտե՞ս ես վաճառական մարդ եմ, չուն իմ այն գլուխը ամեէ մի սրախոսության պատասխանատու լինել: Այլև առածն ասում է «ճշմարտախոսի գդակն է ծակ»: Քանի որ ճշմարտությունը Հայաստանից փախչում է, հարկավոր է մեզ ևս թաքչիլ (թաք կենալ):

Ըսե, ո՛ղի, ճշմարտությունը մերկանդամ է, արժան չէ զանիկա թաքուցանել: Կարելի է, քու դատողություններդ արժանի ընդունելության բան ըլլան, խելքը հասակի ու մորուքի վրա չէ. դատ անգամ խիստ մանուկ և պատանի սրտերու մեջ կպատահին վսեմ ու արժանավոր մտածմունք, մի՞թե փոքրիկ բլուրներու մեջ ազնիվ մետաղներու հանքեր չեն գտնվեր:

Հա՛յր սուրբ, դուք կամենում եք սրտիս խոցերը բանալ. և արդա՛րև, ո՞ր օրի համար պիտի մնան դոքա. լավն այն է, որ բացվին, դուք ևս հասկանաք, որպիսի՞ ցավեր այրում ու խորովում են սիրտս: Քանի որ աշխարհագրության մեջ, մասնավոր մարդերի գրվածների մեջ կարդում էի հայոց ազգի բազմության թիվը, նոցա կրոնասիրությունը, նոցա բարոյական ազնիվ բարք ու վարքը, և պատմութենից տեղեկանում էի նաև նոցա առաջինների բարեփառությանը. հիրավի, սիրտս մի անչափ ուրախությամբ լցվում էր. փա՛ռք էի տալիս նախախնամականին, որ այդպիսի բարեբախտ ազգի զավակ եմ: Բայց երբ գրքերը մի կողմ դրած, կամեցա ականատես փորձով ստուգել այդ կատարելությունը և բարեփառությունը. ո՛հ, այն երեխայական հոգեզմայլությունքը փոխվեցան մի անտանելի վշտի:

Ինչո՞ւ այդպես, ասաց վարդապետը, ընդհակառակն, քու ուրախությունդ տասնապատիկ պիտի ավելնար:

Ո՛չ. խղճալի վիճակի մեջ եմ տեսնում ձեր ժողովուրդը. միանգամայն մեռած տգիտության խավարի մեջ, որ և պատճառ է տալիս զրկվելու աշխարհային և երկնային փառքից:

Այդ բանիդ միտքը լավ չեմ հասկնար. ի՞նչ կնշանակե. մեր ժողովուրդը տգետ գոլով զրկվում է աշխարհային և երկնային փառքե: Կարծեմ ասել կուզես, ո՛չ

աշխարհիս մեջ ունին մարմնական երջանկություն, և ո՜չ երկնքի մեջ հոգեկան փառք:

Այո՜, այդպես. տգիտության ներհակն է գիտություն, որին ուրիշ խոսքով լուսավորություն, ուսումն ենք ասում: Լուսավորությունը մի այնպիսի ասպարեզ է բացում մարդու առջև, որի մեջ գտնում է նա երկու գլխավոր ճանապարհներ. մինը տանում է դեպի այս աշխարհի երջանիկ կյանքը. իսկ մյուսը՝ դեպի երկնքի հավիտենական փառքը: Ըստ որում՝ լուսավորությունը ուսուցանելով մարդուս զանազան օգտավետ արհեստներ, կրթում է նորա միտքը, բացում է ճանապարհը դեպի զանազան գյուտեր և հասունանում է նորան հնարներ, որովք նա հեշտությամբ կարող է հարընստանալ ինքը և հարստացնել յուր հասարակությունը: Այլև լուսավորությունը ազնվացնում է մարդուս բարք ու վարքը և շինում է նորան օգտակար և բարեգործ անդամ ազգի. դորանից հետևում է առաքինությունը, այն միայնակ կենդանի և կենդանա ցուցիչ մասը կրոնի, որ և պատճառ է տալիս հանդերձյալ կյանքի բարելավությանը: Դորա հակառակ, մի մարդ կամ թե մի ազգ, որ խավարի ու տգիտության մեջ է, ունի մի նեղ ու անձուկ դուռն ապրուստի. նորա կյանքը ստրկության և ծառայության մեջ է. նա հայթայթում է յուր ապրուստը դժվարին և անտանելի աշխատութեններով. նա և կորցնելով կրոնի կենսական մասը, հոգին, կամ թե մեռցնելով նորան, այնուհետև պիտի առաջանա սնապաշտություն կամ կռապաշտություն:

Որդի, այդ բանի մեջ դու շատ կսխալվիս, մեր ժողովուրդը իր վիճակին նայելով, բավականին լուսավոր է:

Ո՜չ, հայր սուրբ, ոչ միայն ձեր ժողովուրդը, և դուք, այլև բոլոր ազգը յուր նախնիքի բարեփառության ժամանակներում ևս լուսավորության համար հոգս չէ տարած: Անի քաղաքում կարդում ենք հազար և մի եկեղեցի, բայց մի վարժատան անուն անգամ չկա: Նույնպես Հայաստանի մյուս տեղերում տեսանվում են անթիվ վանքեր, բայց վարժատան նշույլ չկա: Երևում է հայը, որպես այժմ, նույնպես և առաջ, ունեցել է մի սնոտի սեր դեպի կրոնը.

Աշխատել և բազմացնել եկեղեցիների, վանքերի, կրոնավորների և ճգնավորների թիվը: Այս պատճառով հայոց գիտնավորը, շուտով կրոնավորի կարգը ընդունելով, դիմում էր դեպի վանք, ըստ որում այնտեղ պաշտվում էր սրբի տեղ:

Ո՞վ կցանկանար վարժապետության, ո՛վ էր վարժապետի պատիվ գնողը, ո՛վ էր նորա ժողովող և դարմանող հոգաբարձուն, կամ ազգասեր իշխանը նույնիսկ հասարակության մեջ: Բայց, ավա՛ղ, մեր թշվառությանը. կարծես այժմ ևս ազգն յուր թանձր թմրության քնից զարթած չէ, որ այն վանքերից դուրս բերելով հայոց գիտնավորը պիտանի կացուցաներ յուր որդիներին. հայոց ուսումնարանը վանքերի պատերի միջից դուրս հաներ և դներ ժողովրդի մեջ և շիներ հասարակաց կրթության և լուսավորության տուն:

Հը՛մ... գլուխը շարժեց վարդապետը. կերևի կոր, դու ևս ան պարոններեն ես, որ ազգի վանքերը, ազգի սուրբ աթոռները քանդելու կջանան, կրոնավորաց դեմ կպատերազմին: Այդ միտքերը նոր ազանդ տարածել է, լուսավորչա սուրբ կրոնը խափանել է: Ո՛չ, եղբայր, հայը յուր նախնյաց շավիղեն դուրս չգար, նա որպես մինչև ցայժմ սուրբ պահեր է նախնյաց ավանդությունները ու ծեսերը, նույնպես պիտի պահե մինչև հավիտյան:

Ոհ, այդ ի՞նչ նախանձու հոգի է, որ դուք ունիք հայոց գիտնավորների հետ: Թո՛ղ մնան աշխարհական գիտունները. բայց և ձեր համակարգ եղբայրներից մինը, երբ սկսում է ազգային լուսավորության խնդիրների վերա մտածել, իսկույն վեր են կենում նորա ընդդեմ ահագին բազմություն նախանձոտ հակառակորդներ ձեր միջից: Ինչ ասեմ ի մասին աշխարհական գիտնավորների հայոց մեջ, որք թափառական ման են գալիս աշխարհից աշխարհ, և ո՛չ մի տեղում դադար չեն գտանում: Խղճալի Մ. Թաղիադյանցը աստանդական մինչև ի Հնդկաստան հասավ, վերջը Պարսկաստանի քաղաքում ավանդեց յուր չնաշխարհիկ հոգին: Ապովյանը և անգիտելի է, ինչ կերպով կորցրեց յուր թանկագին կյանքը: Բայց ե՞րբ կլինի, որ մեր Հայաստան աշխարհում ևս կառուցանվին աթենյան տաճարներ, և հնամոլության մառախուղը վերանա, մի՞թե ազգն ստեղծվել է վանքի ու վանականների և դատարկ ծիսապաշտության համար: Դորա հակառակ, վանքը և վանականքը և բոլոր կրոնական կարգերը սահմանված են մարդուս համար և պիտո է ծառայեն մարդկության օգտին: Իսկ երբ որ նոքա անպիտանացան, և համեմատ չեն ազգի և ժամանակի պիտույքին, ապա պետք է ի բաց մերժվին: Այժմուս ազգը, յուր տգիտության բանտի մեջ, ճգնավորների աղոթքին և վանականների աղերսանքին այնքան կարոտություն չո՛ւնի, որքան փափագում է կրթության ու քարոզության ախտահալած դեղին, այն

զարթուցանողական ձայներին, որ լսելով սթափվի յուր մահահրավեր թմրութենից, փակած աչքերը բանա և տեսանե լուսավոր աշխարհը, լուսավոր ազգերը, ինքն ևս աշխատի հասանել լուսավորության, ուրեմն և բարվոքել յուր դրությունը:

Ո՛հ. լուսավորությո՛ւն... լուսավորությո՛ւն... անխել բառ, անխել զրույց... Նոր հավեր են եկել, երկաթի ձվեր կածեն: Մի քանի խելառներ ազգը կլուսավորեն. ան ևս հայոց ազգը. ան հարյուրավոր սրբերու անեծքին տակ ճնշված ազգը և մեզ ալ թույլ չեն տար, որ մեր տեղերում հանգիստ մնալով, գոնյա հանապազօրյա ազոթիվք և սաղմոսերգությամբ պահպանենք նոթան: Եթե մեր աղոթքները չըլլային, գիտե՞ս, մինչև հիմա հայոց ազգը հաստատ կմնար:

Ի՞նչ օգուտ այդ աղոթքներից: Երբ որ տեսանում եմ շատ հայաբնակ գյուղեր կես ժամու ճանապարհով հեռու մի վանքից, ուր գտանվում են բավական վարդապետներ. բայց ժողովուրդը ամենևին բարձիթողի արած: Տարին երկու անգամ քահանայի երես չեն տեսանում, աստուծո, Քրիստոսի անունը հազիվ գիտեն, հավատքից ունեն մի քանի սնապաշտական կարծիքներ. գիտեն մի քանի առասպելախառն պատմություններ սուրբ գրքերից: Առավել լավ չէ՞ր լինելու, եթե դուք ժողովրդի մեջ մնալով, կրոնի պատվիրաններ ուսուցանեիք նոցա, ազգի որդիքը դաստիարակեիք և կրթեիք:

Ո՛հ, բաներս թամամեցավ. մեք տարիներով կին մարդո երեսը չուզեմք տեսնել. ճգնավորը միայն ավագ շաբթի օրը իր սարից դեպի վար կգա. դա մեզ կըսե, գնացեք ժողովրդյանը մեջ. ապա վանքերն մեռելներո՞ւն մնան: Ժողովրդյան հետ մեք ի՞նչ բան ունինք: Հա՛, աստված մեր հոգին կառնե, թո՛ղ մեր վանքերաց մեջ մեռնիմք:

Ահա՛ այդ թյուր նախապաշարումն է, որ պատճառ է տալիս ձեզ հեռանալով ազգից, ժողովուրդն անտերունչ, անհովիվ թողլով, առանձնանալ վանքերի խցերում: Այդ իրողությունն է, որ ի վաղուց հետե տգիտության ցեխի մեջ է խրել ձեր ժողովուրդը: Որովհետև նոքա ձեզ սուրբի տեղ պաշտում են, հայտնի բան է, որ և ձեր դատողությունները մեծ ազդեցություն ունին նոցա վերա: Դուք ամենևին անհոգ եք ազգային լուսավորության համար, և ձեր կյանքը ընծայել եք ունայն և մեռյալ կրոնասիրության. ապա ժողովուրդը որքան անձնատուր պիտի լինի

անշահ սնապաշտոթենների. ի՞նչ օգուտ, հնդկական բրահմանները, պարսից դերվիշները ձեզանից առավել ապաշխարանք, կամ ոիազաթ են կրում: Եթե այդ բանը նոցա հոգուն շահ ունի, ձեզ ևս կլինի: Բնա՛վ ոչ, մարդս ծնված է հասարակության համար, պարտական է որևիցե գործակատարությամբ արդյունաբեր լինել ընկերությանը, իբրև մասն յուր բոլորին:

Վարդապետը բարկացավ:

Այս ի՞նչ զրույց է. մենք վանքե՞ր պահենք, թե ժողովրդյանը լուսավորություն տամք: Ծո, ախպար, մեր ժողովուրդը հազիվ թե անտանելի չարչարանքներով կկարողանա ապրուստ ճարել, և իր գլուխը պահել. լուսավորությունը անոր հա՞ց կուտա, թե հալա՞վ: Ասենք թե մեր ժողովուրդն մինը գութանի մաճը ձեռքեն թող տալով, որդին ալ խուրկիցն իջնելով խարազանի տեղ գրիչ վեր առան. մի տեսնեմք, հայոց դիվանխանեքում գրագրությո՞ւն պիտի անեն, թե յուրյանց մեծ առևտրական հաշիվները պիտի գրեն: Ծո՛, մի թո՛ղ տուր այդ օձու հեքիաթները1. թե աստված կսիրես: Որու ձեռքի մեջ գրիչ կտեսնեմ, անոր ճիպին մեջ մեկ փարա չիկա. ձեռք վեր կալ այդ սարսաղ խոսքերեն. քեզի համար պահիր. հայոց ազգը թող յուր հալին մնա, նա ձեզ նման մարդերու խրատներուն կարոտ չէ:

Ճշմարիտ է, Քրիստոսը հարմարին խոսեց ձեր մասին. «Եթե աղն անհամ դառնա, ինչով համ պետք է լինիս», դուք ինքներդ խավարի մեջ եք, թշվառ ժողովուրդը ինչ լուսավորություն պիտի ստանա ձեզանից. պատճառ, կույրը կույրին չէ կարող լինել առաջնորդ: Ուրեմն, լավն այն է, որ դուք այդ վանքերում մնաք, մինչև հայկական Պարնասից ծագե հայոց համար լուսավորության արշալույսը: Ձեզանից մեզ օգուտ չկա. թող հայոց նորահաս մուզայքը յուրյանց ախորժ ներդաշնակությամբ կենդանացնեն ազգի ուսումնականության մեռած հոգին:

Այդ ո՞ւր ես ասում. հայոց ազգը ի սկզբանե անտի ապերախտ է եղել դեպի յուր կրոնավորքը: Կարդա Խորենացին և այլ պատմությունք, կտեսնես, քանի-քանի չնաշխարհիկ կրոնավորք մահ ընդունեցին ժողովրդեն, յուրյանց բարեգործության փոխարեն: Դու ևս այն օձերու ծնունդ ես, ավելորդ բան չէ քու նախատինքը կրոնավորաց ընդդեմ:

Ապա ի՞նչ ասեմ, վարդապետ. Մշու դաշտի Նորշեն, Առինջ, Հողունք կոչված գյուղերը որքա՞ն հեռավորություն ունին սուրբ Հակոբա, սուրբ Հովհանու և սուրբ Գլակա վանքերից, որոնց մեջ բնակում են շատ վարդապետներ. մի՞թե ձեր անհոգությունից չէ, որ լատինադավան վարդապետն նոցա մեջ բույն են դրել. կամ թե Խնուս գյուղը որքա՞ն հեռու է, ուր ամերիկացի միսիոնարը բարձր ամբիոնից քարոզ է կարդում:

Ընկի՞ց է. չես գիտեր. որովհետև կաթոլիկը արծաթ ունի, կուտա, պռոտեստանտները արծաթ ունին, կուտան, կդարձնեն. մենք արծաթ չունինք, որ տանք, ո՛վ կլսե մեզ. արծաթն եղած տեղը, «Տեր տերը դաշտն կթուրքանա»: Հոգին ու հավատը մարդո աչքին չեն երևնար:

Ամենևին այդպես չէ, որպես դու կարծում ես. թող վանքերն ձեզ լինին, որոնցից դուրս գալը այդչափ դժվարություն է պատճառում ձեզ: Այդ վանքերի մեջ երբեք գիտնական վարդապետներ պակաս չեն. մի՞թե մեղք կլիներ վանքի մեջ մի փոքրիկ ուսումնարան հաստատելով հավաքել վիճակներից մի քանի մտացի երեխայք, նորանց աստվածաբանական գիտությունների մեջ քաջ կրթել, հետո քահանա ձեռնադրելով արձակել դեպի վիճակները: Նորահաս գիտնական քահանայքը թող սկսեին ժողովրդին քարոզել, նոցա որդիքը մասնավոր ուսումների մեջ կրթել, եկեղեցական արարողությունքը խորհրդավոր կացուցանել ժողովրդի հոգու համար: Այն ժամանակ և հավատացյալքը մին բան հասկանալով, կգիտենային յուրյանց կրոնի ուղղությունը, արժանավորությունը: Եվ պապականների լոկ խոսքով թե «Դուք մոլորյալ եք, վա՛յ ձեր հոգուն, դուք արքայության ժառանգ լինելու չեք, դժոխքի բաժին կլինիք, ձեզ փրկություն չկա և այլն», չէին խաբվելու մերայինքը. բայց խղճալի ժողովրդից ի՞նչ իրավունքով պահանջենք, որ յուրյանց ազգային դավանության վերա հաստատ մնան, եթե նոքա ամենևին անտեղյակ են նորան: Ծնած օրից եկեղեցում մի քարոզի ձայն լսած չեն, գրի սևն ու սպիտակն չեն իմանում. աստվածաշնչի ու այսմավուրքի պատմությունը յուրյանց պառավ տատիցն են լսած առասպելախառն: Ժողովրդի հոգևորական տնտեսությունը մնացել է գյուղական անկիրթ քահանաների ձեռքում և սոքա յուրյանց պարտականությունը այդպես են հասկացել, որ մկրտության և պատարագի, պսակի և թաղման կարգերը կատարելով, և յուրյանց պաշտոնավարձը ստանալով, կարծում էին, թե չցուցել են յուրյանց

քահանայական խորհուրդը: Ի՛նչ փույթ դոցա, ժողովուրդը թուրքացավ և պապադավան դարձավ, նոցա աջահամբույրը, նոցա ժամուցը պակաս չլինի, բավական է:

Այս միջոցին եկան, նստեցան մի քանի ուրիշ վարդապետներ, որք մի վայրկյան լուռ կենալուց հետո, գոռացին չորս կողմից. Տո՛դա հերձվածող է, հո դա պոռոտեստանտ է, դորա խոսքերից շատ մոլորություններ երևում են: Այս գիշեր միայն պատիվ քո այստեղ մնալը, առավոտուն դուրս. լուսավորիչը մեր օրինակն է, որ խստակրոն ճգնությամբ կյանքն անցրուց Սեպուհ սարումը:

Երանի թե դուք սուրբ լուսավորիչն ունենայիք ձեզ օրինակ. բայց մի լավ քննեցեք այն խնկելի տղամարդի և ձեր կյանքը. տեսեք, որևիցե համեմատություն կա՞ ձեր ու նորա մեջ. նա Հայաստանը լուսավորելուց հետո, մեհյանները քանդելուց հետո, Արիստակեսն յուր փոխարեն, ավելի քան չորս հարյուր երեսուն եպիսկոպոսներ ազգի հովվության համար ձեռնադրելուց հետո, երբ որ տեսավ բոլոր իրձերն կատարած, Մովսեսի նման յուր անձը թաքցրեց: Բայց հավատացեք, որ լուսավորչի ժամանակ յուրաքանչյուր նահանգում հազիվ թե գտանվում էր մի կռատուն. բայց այժմ համարյա ամեն ժողովրդականի սրտում պաշտվում է մի-մի Անահիտ: Ապա այդ շնչով մեհյանները ե՞րբ քանդվելով պիտի դառնան Քրիստոսի համար սուրբ տաճարներ:

Բավական է, քարոզ մի՛ կարդա: Քո ասածները մոլորություն են: Քեզ համախոհ շատ մարդիկ այժմ գրիչ վեր առած բամբասում են մեզ, մանավանդ այն Մոսկվայի և Պետերբուրգի պարոնները, որք վանք ու վանականը թողլով, բռներ են վարժատան պոչը ու կերթան. աստված անոնց կամքով չընե. անոնց միտքը մեզ հայտնի է:

Հայր սուրբ ջան, ծառա եմ սուրբ աջիդ. կարելի է, ես մոլորյալ լինիմ. բայց դուք, իբրև Օրենսուսույց վարդապետ, պարտական եք իմ մոլորությունս ուղղելու հեզ խրատաբանությամբ, և ո՛չ բարկությամբ: Ես ազգի ցավով սիրտս այրված խորովված պատանի եմ: Թողեցի Ատրպատականը, եկա տեսնելու Հայաստանը, գուցե փոքրիշատե մխիթարվիմ: Ընդհակառակն, սկսյալ այն րոպեից, մինչև ոտքս կոխեցի հայրենի քաղցր հողի վերա, ամեն մի քայլափոխում սիրտս լցվում է նորանոր ցավերով, ամեն մի քայլափոխում աչքիս դեմ բացվում են ողբալի

տեսարաններ. մի կողմից փառավոր քաղաքների, վանքերի ավերակները, մյուսշ կողմից՝ տեսանելով այդ խղճալի համազգիքս, խելքս իմ մեջ մնում չէ. աչքիս առջև մթնում է: Այն ողորմելի ժողովուրդը, որ մին ժամանակ ունեցել է սեփական փառք, տերություն, քաջություն, այժմ մթին խավարի մեջ նստած է բոլորից զուրկ: Ապա ի՞նչ առնեմ, հա՛յր սուրբ. դու մեղադրում ես այժմյան գիտնականներին, ասում ես, նոքա յուրյանց հոգևորականների պատիվը չեն ճանաչում, ուրիշ ազգերի առջև խայտառակում են: Ապա ի՞նչ պետք է առնել. մինչև այժմ ազգի պակասությունները քողարկելով, բանն այստեղ է հասել. բարբարոս ազգերը լուսավորություն ստացան, իսկ հայր (թող նորանց, որ շատ աշխարհներում գաղթական են). հայը, հայրենիքի սրտի մեջ, Հայաստանի ծոցումը խորին տգիտությամբ պաշարված. թո՛ղ մենք ամենևին չխոսենք, թո՛ղ հայ գիտնավորը առժամանակ ևս լռե. մի՞թե ձեր պատվին ինքնըստինքյան մեծ խայտառակություն չէ՛, որ ամերիկացի քարոզիչը, հռոմեական եկեղեցու քահանան հեռավոր աշխարհներից գալով, Հայաստանի սրտի մեջ բույն են դնում, յուրյանց համար նոր ժողովուրդ են ձեռք բերում. իսկ դուք ձեր սեփական հոտը չկարողանաք պահպանել. անփույթ առանձնանալով վանքի խցերի մեջ, անօգուտ կյանք վարեք: Բայց, որպես ձեր անհոգությունը տեսանում եմ, այդպես ևս չէ մնալու, ըստ որում փոքր կայծերը պատճառում են մեծամեծ հրդեհներ: Շատ կարծիք կա. նույն այդ վանքը, որ միջնադարյան ասպետների նման, համարում եք ձեզ սեփական բերդ, մի ժամանակ դորա մեջ ևս բարձրանա այն ազգի ամբիոնը, որին դուք հերձվածող և մոլորյալ եք համարում:

Զարմանա՛լի բան. դուք միշտ կպահանջեք, լուսավորություն լիսի, լուսավորություն լինի, ուսկի՞ց կլինի լուսավորությունը, եթե ոչ տերության գանձար անեն: Բայց մենք ո՛չ թագավորություն ունինք, և ո՛չ գանձ. հազիվհազ առանձնացեր ենք վանքերու մեջ, մեր սև օրը կուլանք: Հա՛, հա՛, քո Մկրտիչ վարդապետն ալ, հողը անոր գլխին, ան ապերախտը թողավ անապատը, իր կրթված ու սնված սուրբ տեղը. ուզեց տպարան ու դպրոց հաստատել, լուսավորություն տարածել. հիմա ան է, որ չարվադարի նման տարին մի անգամ կվազե դեպի Պոլիս, ամիրաներից օգնություն խնդրելու, մեծ պարտքերու տակ է ընկած. անխելք գործ. անիմաստ բան2: Ա՛յ թշվառական ո՛վ քեզի կստիպեր քո չափեն դուրս շալակ վեր առնուլ, ոտդ կոտրվի, տակը մնաս: Վանքերի խորշերում մի կտոր հաց չկա՞ր, որ ուտեիր, քո աղոթքիդ, ժամ ու պատարագիդ

լինեիր: Այդ գործերեդ ի՞նչ կթափվի, որ դու ինչ հավաքես: Ազգը կլուսավորվի, թո՛ղ մի քիչ ալ խավարի ու անդունդը գնա՛, քեզ ինչ փույթ: Բոլոր Վասպուրականը քեղ թշնամի ես արեր, չգիտես, ի՞նչ է շինածդ: Վարագումը տպարան և դպրոց է հաստատեր. թո՛ւհ, կործանվի տպարանն ալ, դպրոցն ալ. հենց մեք ուղղական, սեռական, տրական չգիտեմք, մեզ չօրհնեցին: Է՛հ, ադոնք փուչ բաներ են. մեր Մեսրոպ ու Մովսեսն ալ քերականություն գիտեին. բայց սոված ծարավ ման կուգային: Կտեսնենք, քո Արծվի վերջն ալ. ինչպես կթոցնեն նորան յուր ճտերուն հետ դեպի Բյուզանդիոն: Հո հայոց ազգը, մեր բոլոր սրբերեն անիծյալ ազգը, վերջը պիտի կործանվի. թե քարոզես, թե չքարոզես: Մեռած հիվանդի բերանը միշտ դարման լեցրու, տեսնեմք, կկենդանանա՞:

Տեսանելով արդեն, որ վանահայրը, բարկության բոցով առավել տաքացած, քաղաքավարության դիմակը վայր ձգեց յուր վերայից, և անվարագույր երևցնում էր յուր մոլար դատողությունների պատկերը, որով ես հեշտությամբ կարող էի ծանոթանալ մեր հնապաշտ կրոնավորի հոգու հետ. այնուհետև սկսում եմ համոզական խոսքերով վարդապետի բարկության հրդեհի վերա ջուր ցանելով խոսակցության թելը երկարացնել: Թո՛ղ չձանձրանա մեր կարդացողը. այս խոսակցության մեջ տիրում է մի ասիական երկարաբանություն. ինչ պետք է արած: Եվրոպացին ո՛վ է ճանաչում Աղթամարա վանքումը. մեր վարդապետի գլուխը եթե դրով ծակելու լինիս, այնուամենայնիվ ասածները նորա գլուխը չեն մտանելու... ո՞ւր մնաց եվրոպացի համառոտաբանությունը:

Հա՛յր սուրբ ջան. ես շատ եմ ցավում, որ ձեր միտքը մոլորված է այդպիսի վտանգավոր գաղափարներով, այդպիսի ազգակործան գաղափարներով, որք խորուն տպավորություն ունին, որպես քո երևակայությանդ մեջ, նույնպես և բոլոր քո միաբանակից եղբայրների: Հայոց ազգը ամենևին անիծված չէ: Հայոց ազգը ամենևին կործանման համար նախասահմանած չէ: Նա մի պատվական ազգ է: Նա յուր հետին ռամկության մեջ ունի մի ջերմեռանդ հավատ դեպի փրկիչը. ունի շատ մաքուր բարք ու վարք: Մի այդպիսի ազգ, մի այդպիսի քաջ, խելոք ազգ, ինչպե՞ս բանալու չէ մտքի փակված պատուհանները, ընդունելու լուսավորության շողը: Նա պողովատի նման ունի սաստիկ ձգտողություն դեպի ուսման մագնիսը: Հա՛յր սուրբ, հո հոգուն մատա՛ղ: Մի՛ նախատիր հայոց ազգը, քո բերանը կրակ է. դա մին ազնիվ, ընտիր ազգ է: Ա՛խ. հոգիս դուրս գա նորա

համար: Նա, չունենալով յուր համար առաջնորդ, աչքերի լույսը պակսած, կարեմ ասել, բոլորովին կույր, չէ շեղվում յուր ճանապարհից. գնում է այն նեղ ու անձուկ շավղով, որ ցույց տվեց նորան սուրբ Գրիգորիսը: Մի՞թե անպիտան է ոսկին, մինչդեռ հողի գրկումն է. թող մաքրե նորան քիմիան, այն ժամանակ կտեսանես նորա վառվռուն ճաճանչները, այլև դու ինչո՞ւ այդպես կողնավորապես դատում ես Արծվի ջանքը, նա արծիվ է. սրատես աչքերովը Վարագա բարձրավանդակից տեսանում է յուր ազգօգուտ տնօրենությունների շատ հեռավոր սահմանները: Նա առաջինն է, որ կամենում է զարթեցնել Վասպուրականի ժողովուրդը մահահրավեր թմրությունից: Ինչո՞ւ անիծում ես նորա դպրոց ու տպարանը, այդ երկու գլխավոր գործիքը, որ այնքան ձեռնտու են ազգային լուսավորության բանին: Նա արդեն կրում է յուր մեջ այն բարձր, վսեմ միտքը, որով հոգևորված է յուրաքանչյուր կրթյալ ազգասեր հայերի մեջ: Նորա խորհուրդները տարբեր են ձերայիններից: Նորա գործեիի վախճանը շահավետ է. երանի թե մեր բոլոր կրոնավորք ունենային այն ազնիվ ոգին, որպես Մկրտիչ հայր սուրբը: Ի՞նչ երջանկություն կլիներ:

Սորանք իմ գլուխս չեն մտներ... Մկրտիչ վարդապետն, մեք լավ կճանաչեմք նորան տիրացության ժամանակից. մին փարա չուներ գլուխը գերծել տալու, ի՞նչ ելավ, հն էն շլել (բարձրահասակ) Մկլոն է: Խազինա չգտավ, ինչո՞վ պիտի կառավարե տպարանը ու վարժարանը: Ասում եմ, ափսոս է, մի քանի տարի կյանք ունի, թող չփչացնե խենթ ու խելառ գործերու մեջ. թող նա ևս առանձնանա յուր վանքումը, խաղաղ ու հանգիստ նստե, ազգի բարիքն վայելե ու անոնց համար աղոթք ընե: Վատ չեմ ըսեր, սիրտս նորա համար կցավի, եթե ոչ, նա թագավոր դառնա, իմ վանքս չէ կարող ձեռքես դուրս հանել:

Ես ինչ որ ասում էի, հնարք չէր լինում, վարդապետը հենց յուր զուռնան էր փչում: Կարծեմ. խոսքերս նորա հնացած և քարացած մտքի վերա չէին ներգործում: Ա՛խ, երկար ժամանակ պետք է (արդյոք կհաջողվի՞) մինչև փափկանա այդ քարացած սիրտը, և ընդունե եվրոպական կրթության տպավորությունները:

Եթե դուք ազգասիրություն ունենայիք, Մկրտիչ վարդապետը ինչո՞ւ պիտի ամեն մի կարոտության համար Պոլիս գնար. եթե դուք սեր ունենաք, այն վեհ Արծվին շատ ամուր թև ու թիկունք կդառնաք, նա ոչ մի բանում կարոտություն ունենալու

չէ: Բայց, ի՞նչ օգուտ, որ անձնասիրությունը թույլ չէ տալիս: Գիտե՞ք, Հայաստանի վանքերի գլխավորները կարող են ունենալ մի-մի փառավոր վարժատուններ և տպարաններ: Գիտե՞ք, որքան արդյունք ունին այդ վանքերը, մեծ եկամուտներ ունին, եթե օրինավոր վերակացությամբ և տնտեսությամբ հավաքվին մի առանձին գանձարանում, ազգի օգտի համար գործ դրվին: Օրինակի համար, Մշու սուրբ Կարապետի և Գլակա վանքերը միթե կարող չեն մի փառավոր վարժարան ունենալ, ուր կարող էին դաստիարակվիլ և կրթվիլ բոլոր Մշու հայազգի ժողովուրդը: Նոցա արդյունքը էջմիածնա հավասար է, բայց ի՞նչ օգուտ, բոլորը վարդապետների ագահ ախորժակին զոհ է լինում: Նաև այդ Աղթամարը, որ ունի երկու հարյուր գյուղից առավել վիճակավոր ժողովուրդ, եթե ամեն մի գյուղից մի աշակերտ ընտրվի, վանքի մեզ երկու հարյուր աշակերտից ձևացած ընտիր վարժատուն կձևանա: Այլև Հայաստանը Եվրոպա չէ, որ մի ուսանողը տարեկան երեք հարյուր, կամ ավելի ևս ռուբլի ծախս ունենա գնալու համալսարան, բան ուսանելու: Այստեղ աշակերտի համար ավելի ծախս հարկավոր չէ. հասարակ շալեղեն հագուստները բավական են. և ուտելիքը վանքի խոհարանի պարզ կերակուրներից, որ բոլորը կարող են հատուցանել վանքի բազմաթիվ գոմեշների, կովերի և ոչխարների հոտերը. և հացը արդեն գալիս է վանքի սեփական անդաստաններից, որոնք, բացի վանքի գութանից, մշակվում են և բարեպաշտ ժողովրդի օգնությամբ:

Տես, մինչ ո՞րտեղ վանքերի գաղտնիքը հասկացեր են. ասորմե առաջ աշխարհականը ի՞նչ գիտեր. մեզի սրբի տեղ կպաշտեր: Աշխարհեն մի օգուտ չունինք, ասոնք կամին կոր մեր վանքերի ապրուստն ալ մեր ձեռքեն առնուլ: Ծո՛, աշակերտն կուտե, զահրըմար (օձի թույն) ուտե. աշակերտը ի՞նչ գործ ունի վանքի մեջ. մեղրաճանճի բույն կհավաքեմք կոր մեր գլխին. քի՞չ ցավ ունինք. անոնք ալ մի կողմեն ավելնան: Էգուց ու մյուս օր մեկ սև վեղար ալ կձգեն գլխներին, մեկ ծանր բեռն ալ անոնք կլինին մեզի վերա, քի՞չ են այդ կրոոլմիշները (կոտորվածքը):

Վարդապետ, դուք ամենևին ասածներիս ուշադրություն չեք առնում. երևում է, իմ խոսքերը քամու նման ձեր ականջների մոտից անց են կենում, ահա այդ է, այդ անձնական շահասիրությունն է, որ ձեզ գիտնավոր անձների աչքից ձգել է. դուք ձեր անձին երջանկությունը և ձեր փառքը չեք փոխում ազգի բախտավորության

ու փառքի հետ: Ահա սորանով իրավունք են ստանում ազգի գիտնականքը ձեզ չսիրել:

Է՛հ. չարը տանե քո գիտնականքը: Ծո անխելներ. Այսմավուրքը, ծառա եմ նորա սուրբ զորությանը (երեսն խաչ է հանում), Այսմավուրքը կարդացեք, որ բան հասկնաք, թե հոգիներուդ շահ լինի, և թե մարմիններուդ: Մարդ չհասկանար, թե ի՞նչ կզրուցեն այդ շատախոս տետրակները, իրենց նոր օձի նման ոլորուն լեզվավն: Սատանան ալ կարող չէ հասկնալ: Ալ ի՞նչ մնաց, որ մեր գլխուն չբերիք. գնացեք, թե աստված կսիրեք, Մեսրոպն ու Խորենացին, և Լամբրոնացին իրենց գերեզմաններին դուրս հանեք, տեսնեմ կհասկնան սիստ և մինտ, սիմետրիա, անատոմիա, ֆիզոդնոմիա բառերու նշանակությունը: Ծո, հիմարներ, անպես կուրացեր եք, որ ձեր հոր խաչն ալ չեք ճանչնար: Ի՞նչ եղավ, որ Մոսկվա., Փարեժ, Վիեննա կբնակվիք, Ձեր պապի լեզուն գրեք, որ մարդ հասկընա. ի՞նչ ադպես կթեքթեքեք ձեր լեզուն նորանոր բառերով: Ծո Նազարյանց, ի՞նչ ըսեմ քեզի. դու միշտ Մոսկվայեն կբոռաս, թե աշխարհաբառ պիտի գրել ու մտածել, որ ամեն մարդ հասկնա: Տեսնեմք քու աշխարհաբառն է խրթին, թե Նարեկը, կամ Լամբրոնացիի ճառերը. քավ լիցի, թե ես մեկ բան ալ կհասկնամ: Խեղճ ռամիկը, որու համար դուն կգրես, ի՞նչ պիտի հասկնա: Հայք ամեն երկիր ցրված են, նաև ամեն մեկ նահանգի բնակիչք կխոսին առանձին աշխարհաբառ լեզվով, որոնց մինը մյուսին անհասկանալի է: Ուրեմն աշխարհի երեսին քանի երկիրներու մեջ հայք կգտնվին, այնքան ալ լեզուներու տարբերությունք: Դուն որ կուզես քու աշխարհաբառը հասարակաց լեզու ընել, որու համար մեծ դժվարությունք կան, լավն ան չէ՞, գրոց լեզուն, որն որ շատերուն հասկանալի է, հասարակաց ընել:

Հայր սուրբ, դու ծանո՞թ ես Եվրոպայի այժմյան հեղինակների հետ, և ունի՞ս տեղեկություն նոցա գործերեն, նոցա մտածություններեն, ստանո՞ւմ եք որևիցե նորատիպ գրվածք, օրագիրք, ամսատետրակներ:

Եթե վանքի բոլոր սենյակներու մեջ ալ դիզված ըլլան նե այդ անպիտան գրվածները, ես իմ Նարեկն ու Սաղմոսը չեմ թող տար և իզուր ժամանակ չեմ կորսունցներ անոնց վրա: Բայց համարյա թե միշտ պատահելուն պես թափառական տղամարդեր, որոնք կուգան կերթան, քեզի պես նույն սազերը

կչալեն մեր ականջներուն: Անոնցմե լսած եմք ու սովրած այդ անունները:

Այդպե՞ս. ուրեմն, պատահում են երբեմն ուսումնական անձինք հեռավոր աշխարհներից. հայրենիքը տեսնելու համար դոքա գալիս են, ներկայանում են վանքերի վարդապետներին: Հայտնի բան է, նոցա խոսակցությունը ուսումնական նյութերի վերա կլինի. պատճառ ազգային առաջադիմության վերա խոսելն ու գրելը այժմուս ազգային գիտնավորների մեծ մասի համար դարձել է մի գլխավոր նյութ: Եվ ամեն մի կրթյալ անձն սուրբ պարտականություն է համարում յուր վերա, գրել ու մտածել և հրատարակել յուր կարծիքը համազգիների լուսավորության պատկանելի խնդիրների վերա:

Անօգուտ ջանք. այլապես կարելի չէ սահմանել այդ գործը: Հայոց ազգին մեջ ով որ սկսավ փոքր առ ինչ խնամք տանել նորա հառաջադիմությանը, շուտով արդեն կընդունի ապարեխտ հասարակության ձեռքեն մահադեղի բաժակը: Կարդա հայոց պատմության թերթերը, անտեղ կտեսնես այն հոյակապ անձանց ցավալի վախճանը:

Հայր սուրբ, այդ հայտնի բան է. այն մեծամեծ արդյունակատարությունքը, որք ազգային հաստատության համար էական սյուներ են, պահանջում են հոգաբարձուներից և շատ ու ծանր զրկանք, զոհաբերությունք, չարչարանք, երբեմն այո, և մահ. որպես եղած են այն մեծամեծ նահատակությունքը, պատերազմները, այն պատվական անձերի կորուստը: Ապա դուք ի՞նչ եք համարում քաջազնական առաքինություն ասած բանը: Դուք միայն հայում եք դեպի մեր ազգը: Կարդացեք Հունաց, Հռովմայեցոց և նոր Եվրոպական ազգերի պատմության թերթերը նոցա մեջ, իբրև պարզ հայելու մեջ, կտեսանեք քաջազնական առաքինության փայլուն վաստակները: Իսկ դա անպիտան մարդու և մեռած սրտի գործ է, որ մինը յուր անձնական խաղաղությունը չխառնակելու համար, հասարակաց օգտին անհոգ լինի:

Օրհնած, չեմ հանկընար ինչ կխոսիս. դու դեռ երիտասարդ ես. խելքդ խախուտ է. չես հասկցեր, թե աշխարհս ինչ բան է: Մարդը քանի խելք ունի, թող կենաց վերջին օրերը լա. ի՞նչ գործ ունի նա ընդհանուր ազգին հետ. նորա, ստեղծողը առանց մեզի ալ լավ գիտե հոգալ նորա պետքը: Քանի ծեր չես, ձեռք ու ոտքդ զորեղ են, աշխատիր վերջին օրերուդ համար ապրուստ ճարելու, սոված

կմեռնիս: Աշխարհ է. շատ ապրել, ուշ մեռնել կա: Ան ժամանակ, որ ծերացար, աչքի լույսից ընկար, ալ ո՞վ է քու պատիվ գիտցողը, կամ եթե աղքատության մեջ դուն մեռար, ով պիտի հաց տա քու որբիկներուն. քու ազգը պատվել գիտե՞ մի երախտավոր մարդու ազգասիրական, ինչպես կըսես, արդյունակատարությունքը: Է՛հ. փողի սիքային դուրբան ըլլամ. և հոգվո է, և մարմնո: Վանա Գաբրիել առաջնորդը մեռավ, եթե այնչափ արծաթ թողած չըլլար, անպես հանդիսով նորան կթաղեի՞ն մի:

Ահա, այդ դժնդակ եսական միտքն է, որ պատճառ է տալիս ձեզ, երկրավոր հարստությանը գերի դառնալ. երբ մի վանք, կամ մի հոգևոր վիճակ ձեռք եք բերում, իսկույն աշխատում եք զանազան խաբեբա ճանապարհներով արծաթ հավաքել: Այն է, որ հայոց վարդապետը մեռանելուց հետո մի երևելի վաճառականից առավել մեծ արծաթ է թողնում (երանի թե շատերի արծաթը յուրյանց մահից առաջ հողի մեջ թաղված չմնար): Երանելի, դու աշխատիր, ազգի համար օգտավետ գործեր հառաջացնել. տեսանենք, հայը քո պատիվը կմոռանա՞: Նա ո՛չ թե քո ծերությունը կպահպանե, այլև մեռանելուցդ հետո, փոշի դարձած նշխարքդ պաշտելով անմահ կպահե քո հիշատակը: (՞՞) Նա գերեզմանիդ վերա սուրբ տաճար կանգնելով, զոհեր կմատուցանե սեղանիդ վերա(՞՞):

Ծո՛, քանի կենդանի եմ, հե՛շտ ապրիմ. մեռնելուց հետո մարմինս թող ինչ կամի լինի. դորա համար ի՛նչ հոգամ …

Թուրքն անօրեն է, խոսքն՝ օրինավոր. «Ֆիրսանդի ֆութ էյլամա» (մի հաջող միջոց ձեռքեդ անց մի թող). ինչպես կտեսնեմ կոր, այդ նորահաս իմաստակները, ժամանակ կլինի, տասն պատարագ ընես, մեկ փարա չեն տար: Սուրբ Մեսրոպը միտք բերեք. սոված ման կուգար: Դա ան ազգն է, Լուսավորիչ Սեպուհ չգնար նե, Տրդատի հետ ի միասին կխմեին մահադեղը: Մեջքներուս իլիկը կոտրեցավ, ադ ազգի համար ծունր դնելով, աղոթք ընելով, դեռ շնորհակալ չեն. կուզեն վանքերն ալ մեր ձեռքեն հանել: Խեղճ ճգնավորը վանքն չեն. սարերու մաղարեքն ալ անոնց արժան չեն համարեր, փա՛ռք քեզի, տե՛ր, փառք քեզի՛. վերջներս ո՞րտեղ հասավ:

Օրենքը արծաթով տալ սիմոնականություն է. որպես ձրի ստացաք, նույնպես ձրի պիտի բաշխեք. շատ ժամանակ է տեսանում եմ, նաև մեր երկրում հարսի ու փեսայի մեջ չհասություն է դուրս բերվում: Բայց զարմանալի է, երբ մանեթի կանոնները քննում են, իսկույն չհասությունը վերանում է. մանեթն առավել օրինավոր գործ է կատարում, քան կանոնագիրքը: Մի երեխա է ծնվում, մի մարդ է մեռնում, պիտի այնքան ժամանակ անկնունք և անթաղ մնան, մինչև հատուցանեն աթոռահարկը, քահանայի Ժամուցը, երեցփոխանի տուրքը, և այլն: Կամ թե Հայաստանու եկեղեցու ավանդությանը հետևելով, երբ մի նորահաս տիրացու կամք ունի ընդունելու քահանայական լուծը, ձեռնադրող եպիսկոպոսը քննորեն հարցուփորձ պիտի առներ. առաջին, նորա գիտության վերա. երկրորդ, նորա անարատության վերա. երրորդ, թե ունի՞ վկայություն ժողովրդի բերանից յոլր առաքինի բարք ու վարքի և կրոնի սրբության մասին: Սորա հակառակ, եպիսկոպոսի առաջին հարցուխնդիրը լինում է, որքան արծաթ պիտի տար: «Այսքան, հայր սուրբ». «փոքր է, ո՛րդի, հավելցրեք»: Այս է ահա պատճառը, որ ազգի մեջ գտնվում են այնպիսի քահանայք, որք կարգավոր գոլով, հայր մեր ասել չեն իմանում: Իհարկե, մի բան, որ արծաթով ստացվի, նորանում ևս դժվարությո՞ւն կա: Ըստ մեծի մասին, այն մարդիկը, որք աշխարհական կյանքի մեջ չեն կարողանում ապրուստ ճարել, թե փոքր-ինչ սևը սպիտակից կչոկեն, քահանայությունը մի առանձին ապրուստի դուռն համարելով, մտանում են այդ ծանր լծի տակ:

Հայր սուրբը կրկին բարկացավ:

Անիծվի այդպիսի ժողովուրդը, միթե դա թուրքեն ալ վատթար է, որ յուր մոլլաներուն, սեիդներուն տալիս է խումսը (հինգերորդ մասը գույքի) և զաքիաթը (տասանորդը գույքի որպես կրոնական տուրք): Դա եահուդեն ալ վատ է, որ յուր ռաբբիներուն, խախամներուն տալիս է ֆիթրան. ապա մեք ձեզի հետ ինչպե՞ս վարվիմք, որ մեզնից շնորհակալ ըլլաք: Կրսեք, մեկ դուրուշ չտամք. հոգիներդ թող դուս գա. և աղոթք ըրեք, և եկեղեցական կարգերը կատարեցեք, և ազգի որդիքը կրթեցեք. ո՛հ, այդ ինչ բան է, որ մեր գլխին կբերեք. մեզ բամբասանքի տակ եք ձգեր: Աստված ձեր դատաստանն ընե. աչ ի՞նչ ըսեմ. խղճմտանք չունիք, հույսներիդ կտրվեր է, ոչինչ բանի չեք հավատար, ո՛չ ժամը գիտեք, ո՛չ պատարագը. ո՛չ գիրքը: Լոկ բռներ եք վարժատան ու տպարանի պոչը ու

կերթաք: Ո՛հ, բերանս բաց կընես, կուզես ինչ որ սրտիս մեջ կա, ըսեմ: Անցյալ տարիները, Թիֆլիզու, Երևանու, Ղարաբաղու կողմերը ժողովարարության գնացեր էի, անտեղ տեսա մի քանի Ռուսաստանում կրթված հայեր: Ա՛հ. սատանան առնու անպիսի հայը. ո՛չ լեզու գիտեն, ո՛չ պահքը, ո՛չ օրենքը. միայն կորած ու սրած պալենները (շլյապայի նման, Հայաստանի խեցեղեն անոթ) գլուխներին թեք դրած, ուռած-ուռած ման կուգան. ո՛չ իրենց հոր պատիվը գիտեն, ո՛չ կարգավորին: Կարեմ ասել, կամչնան ասելու, թե մեք հայ եմք, մի խոսքով, անոնցմե քաղաքավարություն չտեսա: Աստված հաստատ պահե մեր ժողովուրդը: Ինչ վատ բաներ կան, ձեզմե կգոյանան: Մեր ժողովուրդը սրբի պես կպաշտե մեզ. քիչ կմնա, մեր ոտքերնիս լվանա, ջուրը խմե: Տուներնին, որ կերթաս, փարվանայի պես գլուխներուս վերա պտուտ կուգան. կըսես, թե անոնց համար լույս եմք դարձած: Սեր է, կարագ է, մածուն է, մեղր է, սեղան կբերեն. քիչ կմնա, որ իրենց հոգիներնին հանեն, մեզի տան: Աստված իրենց կարողություն տա. ալ մի խեիրի բարաքաթ ըսես, անոնց մեջ կգտնվի. ձեզի մեջ ի՞նչ կա. սատկած էշ կփնտրեք, որ նալերնին հանեք:

Հայտնի բան է, օտար ազգերի վարժատներում կրթված ու դաստիարակվածը տեսածիդ նման կլինի: Մեր աշխատությունը ևս այն է, որ ազգը սեփական վարժատունք ունենա, ազգի որդիքը կրթվին, դաստիարակվին հայկական հոգով, լինին կատարյալ հայ: Մանուկների սիրտը կակուղ մոմի նման, ինչ կնիք զարկես նորա վերա, այն ևս կընդունե և կպատկերացնե յուր մեջ: Ոչինչ այնքան բնական չէ, ինչպես այդ: Ամենայն հայ, իբրև անդամ հայկական հասարակության, յուր կարողության չափ պարտական է խնամք տանել ազգային մարմնի շինությանը: Կարգավորք քահանայք, որպես կրոնի տնտեսք և սպասավորք, ևս առավել պարտական են հորդորել, քաջալերել, քարոզել խոսքով ու օրինակով: Հայրենիքը, ազգը պատկանում է հոգևորին և աշխարհականին միանգամայն: Գիտես, յուրաքանչյուր տարի քանի-քանի անձինք մեր ազգից հոգով օտարանում են, հեռանում են և պիտի հեռանան: Ըստ որում հայոց մանուկների համար մասնավոր դպրոցներ հազվագյուտ են: Կրոնի ուսումը մանկական հասակից նոցա սրտի մեջ չէ արմատացած: Երբ որ այլազգի դպրոցներում դաստիարակվում են, իհարկե, իհարկե, ասում եմ, պիտի այլազգի հոգի և սիրտ ստանան, ավելի սիրեն օտարինը, քան թե յուրյանցը, որ ողորմելիքը երբեք տեսած չեն և չեն տեսանում մի պայծառ կերպարանքի տակ: Չափահասների

համար քարոզությունը մեր եկեղեցիքներում սովորություն չէ, որ գոնե հայոց քրիստոնյան հասակավոր տարիներում յուր կրոնից մի բան լսե: Եկեղեցական ընթերցվածներից, որ բոլորը գրոց լեզվով են, ռամիկ ժողովուրդը մի բան չէ հասկանում, և այդ ռամիկը համեմատելով գրագետներին այնպես է որպես 2.1000. ուրեմն նոցա համար են ավետարանը կարդացած, և թե Մուհամմեդի Ղուրանը: Երկուսից ևս մի բան չէ հասկանում ժողովուրդը: Բայց սորա ներհակ, երբ ճիզվիտը յուր աղոթագիրքը կամ ամերիկացի քարոզիչը յուր աստվածաշունչը վեր առած, մտնում են մի գյուղացի աղքատի խրճիթ, նորա կողմը ժողոված մանուկ ու չափահաս մարդիկ, կին և աղջիկ, և սկսում են յուրյանց պարզ, հետին ռամկին հասկանալի լեզով աղոթել նոցա հետ միասին. կամ պատմել նոցա տիրոջ պատվիրանները, Հիսուսի խոսքերը. այն ժամանակ յոթանասուն տարիքով ծերունին ևս զարմացած, երկյուղած զգացմունքով լցված, ուշադրությամբ լսում է, հիանում է, և հոգոց հանելով ասում է. «Մեղա քեզ տեր, մեղա, ո՜հ. հենց իզուր տեղը մորուքներս սպիտակացավ, անխելք ծնվանք, անխելք մեծացանք, և անխելք պիտի մեռանինք: Ա՜հ, մեր հոգու ճարն ինչպե՞ս պիտի լինի: Այս ի՞նչ է ասում աղոթագիրքը, ի՞նչ է ասում ավետարանը: Ինչո՞ւ մեր քահանայքը այդպիսի խոսքեր մեզ չեն պատմած: Վա՛յ, մեք կկորչինք: Վարդապետներն ևս մեզ իմաց չեն արել: Կարելի է մեր գրքերի ու ավետարանի մեջ դոքա գրված չեն: Նոր բաներ ենք լսում, վա՛յ մեզ ու վա՛յ մեր հոգուն»:

Եկ դու, հա՜յր սուրբ, որքան խելք ունիս, բանեցրու, որքան զորեղ փաստեր ունիս, գործ դիր. միայն հասկացրու այն ալևորին, թե բոլոր ազգերի ավետարանը մին է, զանազանություն չկան, բայց նորա գլխում բան մտցնել կարելի չէ, նա մի լոկ խոսքով քեզ կկապե. «Ապա եթե ավետարանը մին է, ուրեմն այդ խոսքերը մեր ավետարանում ևս պիտի գրված լինին. ապա ինչո՞ւ համար մինչև այժմ մեր սուրբ հայրերից լսած չենք»: Թեպետ Ավետարանը ամեն շաբաթ կիրակե մեր եկեղեցում կարդացվում է, և մեր ժամասեր ալևորը ամեն օր լսում է նորա ձայնը, բայց ինչ օգուտ, որ աղվեսի սառուց ուտելու նման, ատամները կրճտում են, փորը մի սննդական բան չէ գնում: Ահա այդ է պատճառը, որ ձեր ժողովրդի հավատը մեռած է:

Ի՞նչ կխոսիս, ի՞նչ. մեր ժողովրդի հավատը մեռած, այն սուրբ հավատը, այն, Քրիստոսի արյամբ, Լուսավորչի նահատակությամբ գնված հավատը մեռա՞ծ.

անտանելի՛ հերետիկոսություն. խլվեցեք ականջներ, ասիկա չլսեմ:

Մի բարկանար, հայր սուրբ. մարդուս բարկությունը, ինչպես գրած կա, չէ գործում աստուծո արդարություն: Թող առժամանակ լռեն մեր նախնիքի մեծամարմին մատյանքը. մեք սկսենք խոսել նորանից, որպես տեսանում ենք հավատը ավետարանի մեջ, և ձեր ժողովրդի սրտի մեջ:

Հայոց կրոնը, որ յուր սուրբ հիմնադրեն մինչև ցայժմ հաստատ կմնա հայկյան որդիներու մեջ, հազարավոր թշնամիներու դեմ, յուր անհաղթելի ճակատը անդրդվելի պահելով, մի այդպիսի կրոն կարելի՞ է մեռած համարել:

Հայր սուրբ, իմ խոսքս հայոց ընդհանուր կրոնի վերա չէր. ես նորա հետ գործ չունիմ. իմ խոսքս ձեր մասնավոր ժողովրդի կրոնի այժմյան վիճակի վերա է: Պատճառ, երբ որ քրիստոնեությունը քննում ես յուր բուն աղբյուրի, ավետարանի մեջ և դարձյալ նայում ես տեսանելու նորան ձեր ժողովրդի սրտի մեջ, քավ լիցի, թե ճանաչում եմ նորան: Այստեղ երևում է էականի լոկ ստվեր, մի կենդանական մեռյալ պատկեր: Այստեղ Քրիստոսը, ավետարանը ինձ երևում են հեթանոսական մեհյանների մեջ: Որովհետև այն գլխավոր շարժարանները, որք պտուտում են քրիստոնեության ճախարակը, հավատն ու գործն եմ ասում, դոցա առաջինի շպարել է երեսը զանազան երանգներով և առել է յուր վերա սնապաշտության կնիքը, որ, կարծեմ, նույնիսկ Մեսիան չկարողանա ճանաչել. իսկ երկրորդը ամենևին չկա. եթե լիներ, պետք է դուրս փայլեր կյանքի հանդեսների մեջ ընկերասիրությամբ, ազգասիրությամբ, հայրենիքի շինությամբ:

Քրիստոնեական կրոնը պահանջում է երեք գլխավոր բան. հավատ, հույս և սեր: Ձեր ժողովուրդն ունի չափազանց հավատ, բայց ինչպիսի նյութական: Ըստ որում պաշտում է նա եկեղեցական կարգերը մի առանձին ջերմեռանդությամբ, նայելով միայն նոցա արտաքին երևույթի վերա, բնավ չհասկանալով նոցա խորհուրդը: Գիտե. ծնելուց հետո նա մկրտված է, որ մաքրել է սկզբնական մեղքից. նորանից հետո, եթե նոր մեղք արած լինի, հաղորդությունը քավում է, ամուսնական կարգը նույնպես մեղքից ազատ է. մեռանելու ժամանակ թե մեղքեր լինին, այն ևս վերջին խոստովանությամբ և հաղորդությամբ սրբվում են. եթե մի փոքր մեղք դեռևս մնացած լինի, այն ևս երկնքումը քավում են նոքա այս աշխարհի պատարագովը և քահանաներին հոգեբաժին, աղքատներին հաց տալով վերջացավ, գնաց.

արքայության դուռները քո առջև բաց են: Ծառա եմ մի այդպիսի շնորհի. ի՞նչ կամիս, արա: Հոգին դուրս գա թող, քահանան քո մեղքին ցավը լա. աջահամբույրը, ժամուցը, հիշոցը և այն բոլոր կատարած կարգերի հատուցումը, որ արել է, մի՞թե ձրի են: Սարսափելի անձնախաբերություն: Ահա ձեր ժողովուրդը հավատքի այդ զգալի նյութական իրողությունների վերա ամրացնելով յուր հույսը, կրոնի երկրորդ մասը, մտածում է, թե դոցանով է յուր փրկությունը: Բայց կրոնի երրորդ մասը, սերը, որից հառաջանում է բարի գործ, և ամենայն ինչ, որ բարի է, որից բխում է մարդկային կյանքի երանությունը այս և հանդերձյալ աշխարհում, այդ սերը, որ հոգի է տալիս, կենդանացնում է հավատքի նյութական խորհուրդները, այդ պատվական մասը մեռած է, որ ավետարանական ուսման անկյունաքարն է, որ պարունակում է յուր մեջ օրենք ու մարգարեք, որ և մարդկային ազգի սրտի մեջ արմատացնելու համար աշխարհ եկավ Հիսուս Քրիստոս:

Ասենք թե քո ասածները ճշմարիտ են. ի՛նչ է դորա պատճառը, ասաց վարդապետը:

Միտքդ բեր, որ մեր խոսակցության սկզբումը ասացի, տգիտությունը զրկում է մարդս աշխարհի և երկնքի փառքերից: Որովհետև ժողովուրդը միշտ երևելի իրողությունների վերա հաստատելով յուր հույսը, նորա մտքի աչքերը կույր են, աներևութի համար անփույթ է լինում: Այստեղ ևս պարտականությունը ձեզ է հասանում: Զորօրինակ, հմուտ բժիշկը հիվանդի ցավին հարմարվելով, դարման է մատուցանում. և թեպետ տված ճարը լիներ շատ զզվելի, բայց իբրև վերածնիչ առողջության, պիտի անշուշտ գործ դրվի: Արդյոք ինչի՞ց ընկավ ժողովուրդը այս սնապաշտության մեջ. տգիտութենից: Ուրեմն նորա հոգաբարձուն աշխատելու է, որ տարածվի գիտությունը: Այդ է ահա պատճառը, որ լուսավոր անձինք գոռում են ամեն տեղից. լուսավորությո՛ւն, լուսավորությո՛ւն, վարժատո՛ւն, վարժատո՛ւն, քարոզություն աստուծո բանի և այլն և այլն: Մի շատ վնասակար նախապաշարումն է մտքի, ամենևին անպայմանաբար պաշտող լինել մի ազգային սովորության, որպես թե դա աստվածադիր սուրբ պատգամ էր: Բայց աստվածադիր պատգամները նույն ինքն աստված երբեմն փոխում է. երևի, նա ևս մարդկային որպիսությունը, ժամանակի պայմանների մեջ, ուշադիր է: Աշխարհի ստեղծագործութենից մինչև ցայժմ երեք տեսակ օրենքներ մի

աստուծուց դրված տեսանում ենք. բնական, մովսիսական և քրիստոնեական. մինը մյուսից տարբեր: Այսուհետև հայը, յուր բազմադարյան հնությամբ չպարծենա, թե Լուսավորչի ժամանակից մինչև ցայժմ անփոփոխ է պահել յուր կրոնը, կամ թե ծաղր առնե մյուս ազգերին, իբր թե նոցա մեջ շատ փոփոխություններ եղած են: Արդյոք կհասկանա, թե դորանով քանի՞ ահագին ասպարեզներ ետ է մնացել լուսավորյալ ազգերից:

Կամեի առավել պարզաբանել ասածս, բայց չեմ կամենում լսել այն, հիվանդոտ ազգասիրությամբ կուրացած քննաբանների բամբասանքը, որք ստվերը գրկախառնում են փոխանակ սիրուհուն, որք Հայաստանը միմիայն աշխարհացուցի վերա տեսանելով հեռավոր սահմանների վերա, ամենևին չունի տեղեկություն նորա այժմյան վիճակի մասին.-Երբ դոքա կարդում են նոր բան, փոք-ինչ դիպչողական յուրյանց հայրենակիցների սրտին, իսկույն սկսում են հրեից նման աղմուկ բարձրացնել. «Դու եկել ես մեր օրենքը քանդելու». և այլն: Եվ սկսում են զանազան կողմերից գրիչ շարժել. «Դու մոլորված ես. դու հերետիկոս ես. դու տխմար ես», և մարդկային լեզվի մեջ եղած բոլոր նախատական բառերը թափել և սպառել մարդու գլխին: Ո՛հ. ինչ պետք է առնել այստեղ. կարծես թե մի նախասահմանյալ օրենք է, որ ճշմարտությունը դուրս երևելով, իսկույն քողարկվի և աղավաղվի բազմաթիվ թշնամիների ձեռքով, և ամենայն ճշմարտախոս ատելի ու զզվելի դառնա: Այդպես վեր կացավ մարգարեների, առաքյալների և շատ ճշմարտաքարոզ մարդերի ընդդեմ մի ամբոխ նախապաշարված մտքով: Այլևս ինչ պետք է արած, հրաշագործություն չգիտենք, որ մեզ հավատան. խոսքով կամ թե գրով երբ որ մի նոր բան հայտնվում է, իսկույն դրոշմում են մարդու ճակատին մոլորյալ անունը: Զարմանալի՛ բան. միևնույն է, եթե մի հիվանդ ամաչելով չհայտներ բժշկին յուր ցավը, որ գտանվում է մարմնի պատկառելի մասնումը: Ի՛նչ է վախճանը. մա՛հ: Թո՛ղ հայը առժամանակ ես կաքավ թռչունի նման գլուխը ձյունի մեջ թաղե, իբր թե որսորդը չէ տեսնում նորան: Տխմար, դու հազար որ պակասությունները ծածկես, արդյոք դոքա եվրոպացու սրատես աչքից անհայտ կմնա՞ն: Թո՛ղ ձեր ասածը լինի, բայց ժամանակը ամենայն բան կհայտնե. մեք գործ չունիմք:

Մեր խոսակցության միջոցին երեք հայեր ոչինչ չէին խոսում. երևում էր, սկզբումը իմ լեզուս չէին հասկանում, բայց հետո խոսակցության ընթացքը մի անախորժ

տպավորություն գործեց նոցա սրտի վերա. ուստի մինը սկսավ յուր խանգարված լեզվով այսպես խոսել:

Դու էսկնա կզրուցես, հավալա ձմեռվան բքու (սաստիկ ցրտի) մեր գոմերաց դռան առջև ցրտուց փետանայիր, թոբա (քավ լիցի թե) քեզ ներս տանեինք: Դու ի՞մալ մարդ ես, գորա՞ն (թուրք) ես, քո՞ւրդ ես, մեք չենք գիտի: Շադախու սուրբ Գևորգ (երդվում է), ակյար անխավատ էլ էսա խորաթաներ (զրույցներ) կանե: Աղեկ է, բերան չի քեթըրվե դեխ հետև: Մեր երկրուց մեկ մարդ ասանկ զրուցեր, սուրբ Էջմիածին կտապլոտեր (կգժվեր), էն վախտին է, օղորդ է, անզգամին ո՛չ աստված. ասանկ է: Աստված միտքից հաներ է քեզ, նա վալլա սատանան ձախ թևիդ վերա կու գրե:

Վարժատուն բանի տեղ կուգա մի, ասաց մյուսը, մեք կարդալ չեմք գիտի: Աստված չե՞նք ճանչնա: Համա բաբո, ինչ կանդար կարդացվոր տեսեր եմ, փա այ (բոլորն ևս) ծուռ են: Էլ մը աստված մեր վանքեր, մեր վարդապետներ խաստատ պահե. խլա (պատճառ), մեր խոգու ջրագ էնոնք են. մեր օրենքներ էնոնք կուկատարեն: Խազար որ կարդացվոր էլնես, կարա՞ս մեկ տղա մկրտել: Լաքին վարդրպետներ, ծառա եմ իրենց սուրբ աջին, մեզ համար ժամ կասեն, մեր մեռելներաց գերեզման կ'օխնեն:

Բիլա (առանց) էնոնց մեք կարա՞նք արքայություն երթալ: Պալի (այո) մեր խոգին էլ, մարմինն էլ էնոնց ձեռքն ի:

Համա մոտեսի խոխե, կրկնեց առաջինը, էսօր իմ ակընջներ խլվեր, ես էս մարդու խոսքեր չը լսի. էսա մարդ ինչ կը խոսի. վանքերաց շնոխք վրա մեզ չելնի, մենք ինչպե՞ս կապրինք. մեր խոգու չարեն ինչ կեղնի. էսա մարդ ֆոթկու սուրբ Գևորգ չի գիտի: Որ ծառա եմ իրեն սուրբ շնոխքին, հըմեն տարի ընոր տոնին մեկ վերու (վայրենի) ոչխար մատաղ կուքեր իրեն ոտքով: Հապա ո՛րտեղ մնաց վանքի սուրբ աքլորի եղելություն, որ զուր չի խոսի, ըխտավոր դուրս չելնե. հաղյար (եթե) դուրս ելնե, բքեն կու խեղդե. յա չէ, մեր աթոռի (Աղթմարա) խրաշխք չի գիտի, որ սուրբ մեռոնը առանց կրակի կեփվի:

Հա՛, քյավոր Պիտռ, կրկնեց խոխեն, մեր վանքերաց ո՛ր մեկ խրաշխք ասես, էսա մարդ խավատա: Շադխու սուրբ Գևորգ, որ խայ չեղներ, համա մեկ շաշխանամ

(մեջը ութանկյունի հրացան) պիտի տե վեր ի նոր կողին. համա խայ ի, դարիպ ի: Ապա մեր Նարեկացու խրաշխքագործությանը ի՞նչ պիտո ասե, որ փլած պատի ակի խատած ճետեր թխսմերով մաղի մեջ դրան, գերեզմանի վրեն տարան, սաղցան. բա, որտեղ կու մնա Լիմ անապատա Գեորգ ճգնավորի գործ, փիլոն կու թալեր վեր ծովուն, վրեն նստած կերթեր սարեր ճգնելու, որ էսա էնոր խրաշխքներաց մեկն ի: Համա ութը տարի չկա, մեր կույս Մարգրտի եղելություն, որ եկեղեցվոց մեջ աղոթքի ժամանակ լույս կաթեց վրեն3: Շատ ըխտավորներ զատ (հեռու) տեղերաց կուքին էնոր տես: Վանու անխավատ քաղքցիք մեր կույս Մարգրիտ տարան, կորուսին: Ի՞նչ մարդ կարա չխավտալ, դու սուրբ տեր սկանորդու և տիրամոր ընկնաներու խոսքերաց, սրբերաց միտքը կը պատմեն ըխտավորներաց4:

Ռամիկ պարոնների խոսքերը մեր վանահոր սրտին քաջալերություն տվեցին, ուստի նոր զորություն ստացած սկսավ խոսել այսպես.

Իմ որդիք, աստված ձեր հավատն օրհնե: Այսուամենայնիվ, մի հույս, մի հավատ, ձեր մեղը կա, սիրելիք, ադոնք ամենայն հավատքե ավարա (զուրկ) են. որպես կարելի է չհավատալ. օր մի խոտախին մեկը հաց կտանե գութանի մշակներաց. ճանապարհին սոված լինելով, հացերը կուտե. մեզրի (թաշկինակի) մեջ քակորներ կլեցնե, սուրբ Նարեկացին պատահելով կխաչակնքե, քակորներ հաց կդառնան: Կամ մի օր երեք կարգավոր լսելով Նարեկացու անունը, կուգան, որ տեսնեն նորա հրաշքները: Սուրբ Նարեկացին ինքն կուգա անոնց մոտ: Ուրբաթ էր, օրը պահոց, կիրամայե, երեք աղավնի ի սեղան բերան, աստեղ ան վարդապետները ժպտացին, սուրբ Նարեկացին կիրամայե ուտելու, անոնք կիրաժարվեին, ան ժամանակը հրամայեց անոնց կենդանացնելու աղավնիքը: Անոնք չկրցան, բայց սուրբ Նարեկացին խաչակնքելով, աղավնիքը թռան ու գնացին:

Այն կողմից գլուխը շարժելով, ռես Ակոն կրկնեց. ա՜խ, ա՜խ, ա՜խ. թե որ մեր վանքերաց քեթր աչքենք, հավալա մեր աչքի լույս կխավրի. էն դադար հրաշք, որ անոնց մեջ կտեսնանք. Փութկի սուրբ Գեորգա տավար, ոչխար, առանց մուշտակի, առանց չոպանի սարերաց մեջ կպտտեն. ո՜չ գող կտանե, ո՜չ գիլեր կուտեն. աստված մեր վանքեր հաստատ պահե. աստված վարդապետներ մեր

գլխեն պակաս չանե. մենք կարդալ չենք ուզեր. համա մենք աստուծո համար սոպպան կգործենք5: Դևը որ Հոգվոց վանքին կինազանդի, մենք ի՞նչ ենք, որ թրպահ չեղնենք6: Աստված մարդո կտոր մը հաց տա այս աշխարհիս մեջ, և իր արքայությունեն չզրկե. ծո, մեր տղայք կարդալ ի՞նչ կընեն, զաթի մեր աղբյուրի շնորհքեն մեր երկրի մարդիկ քիչ մը խելքից քեթր են7:

Կարդալ որ իմանան, անկից հետքը ջլիս կխենթանան: Բաբո՛, մենք մեր ճժերից բեզար չենք: Մեր տիրացու Պ. կարդացվոր է, հա, աստված անոր տունը ավերե. ոչ խոգու է, ոչ մարմնու. ամա դժոխքը էնղադար դև ու ստանա չիկա, որղադար էսա մարդ յուր գլխին ժողված, գիշեր ու ցորեկ չարաց հետ խաբար կուտա (կխոսի): Իշտա աս ալ քո կարդացվորի գործը: Մստոյենց տիրացու Ն. խո յուր խոր ու մոր մալ դովլաթը կրակի մեջ էրիցեց. ի՞նչ է. ես ոսկի պիտ որ շինեմ. մըկա կտոր մի ճաթի կարոտ է:

Տիրացու Հակոբ, երեսը դեպի ինձ դարձուցանելով, ասաց Պիտոն, բաբո՛, դու դեռ տղա ես, կարգավորի ղադր (արժանավորություն) գիտելը աղեկ բան մըն է. ինչու որ կարգավորի մեկ բերան ջուր ի, մեկալը սուր ի: Անի քաղաքը մեկ կարգավորի անեծքով խարաբա եղավ. հապա դուք ի մալ չեք վախնար կարգավորի դեմ գեշ զուրցելուց: Կարդա՞լ կըսեք մի. փուճ բան մըն է. ոչ արքայություն կտանե, ոչ դժոխք: Թե կուզես խոքուդ ճար ըլնի, ծում պահիր, հինգ Նավակատյաց միս մի ուտեր, ղադիմ մասն առ: Տարին քանի մը խետ մատաղ արա, մեռելներաց գերեզմանը օխնել տուր, վանքերաց ուխտը մի բաթըլի (ուխտազանց մի լիներ): Տերտերներաց ժամուցը ու քո մեռելներաց խոքու բաժինը մի կտրեր: Էսա, էսկնա բաներ գործե, որ արքայություն գնաս, թե շատ աղեկ կուզես, Երուսաղեմ մըն ալ գնա, լույս տեսնաս, մուղդուսի էլնես, թե չէ, կարդացիր Վեցհազարյակը, Սողոմոնի թղթերը, Եփրեմվերդին, Պոնձե քաղաքը ջրի նման իմացիր, դոքա քո խոգուն ճար կանեն:

Ծո որդիք. դուք անպես կկարծեք, որ տիրացու Պ. միայն չարաց հետ կխոսի, հավատացեք, աղոնց երկրում, ամենքն ալ գլխավոր կախարդներ են8: Անցյալ տարի Վենետկու մի վարդապետ եկավ այստեղ (երևի Հ. Ներսեսը) ան խելառի մեկը: Հին աղավաղյալ մագաղաթի վերա գրված գրչագիրներ, որ մենք ոչինչ բանի տեղ չենք դներ, նա սրբոց մասունքի նման կհավաքեր: Նա կպատմեր, թե

Եվրոպա աշխարհում շատ ամիսներու ճանապարհ հեռավոր տեղերու հետ մի քանի րոպեում կխոսին. կամ թե սայլերը առանց տավարի ինքն իրեն կերթան. ուրիշ շատ զարմանալի բաներ կզուրցեր, որք կատարյալ կախարդություն են:

Մի խորին լռություն տիրեց սրտիս. Տեր-Աբրահամյանցի նամակը միտքս ընկավ9: Վարդապետները գնացին «Եկեսցե» ասելու: Կրկին միայնակություն: Ծովի ալիքների ձայնը սկսավ լսելի լինեի. մի վսեմ զգացողություն թագավորեց սրտիս վերա: Ահա քեզ այգ զգացողության բանաստեղծաբար արտահայտությունքը.

Ամեն տեղ տիրած խորին լռություն.
Կարծես թե մեռած լինի բնություն:
Նստած սգավոր, պանդուխտ միայնակ,
Ո՛հ, քե՛զ եմ տեսնում, ով փայլուն լուսնյակ:

Աշխարհի սկըզբից դու մինչ ի վախճան,
Երկնակամարով առնում ես շրջան.
Ո՛հ, դու տեսե լ ես հայ ազգ բարեփառ,
Արդյոք տեսնո՞ւմ ես նորա ցավ անճար:

Արդյոք դո՞ւ ևս խղճալուս նման,
Տեսած Հայաստան ժանտ ոտքի կոխան,
Թափում ես աչքից աղի կաթիլներ,
Եվ սրտիդ միջում ցցվում են նետեր:

Քա՛ր է քո սիրտը, և խիղճդ մեռած.
Քանի՞ արյուններ, քանի՞ կոտորած
Տեսար, լռեցիր և դարձյալ պայծառ,
Հայ երկրի վերա կապում ես կամար:

Ձա՛յն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լռում ես.
Ողբակից լինել չկամի՞ս դժբախտիս:
Շարժեցե՛ք, զեփյուռք. ալիքը վետ-վետ.

Խառնեք արտասուքս այս ջրերիս հետ:

Հայաստանի մեջ անցքերին վկա,
Սկզբից մինչ այժմ, խնդրեմ ինձ ասա՛.
Մի՞թե միշտ այսպես կըմնա Հայաստան
Փշալից անապատ, երբեմն բուրաստան:

Մի՞թե միշտ այդպես ազգը խղճալի,
Կըլինի ծառա օտար իշխանի,
Մի՞թե աստուծո աթոռի մոտին
Անարժան է հայն և հայի որդին:

Արդյո՞ք գալու է մի օր, ժամանակ,
Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրոշակ,
Եվ ամեն կողմից պանդուխտ հայազգիք
Դիմել դեպ յուրյանց սիրուն հայրենիք:

Դժվա՛ր այդ՝ միայն, տեսուչըդ վերին,
Կենդանացրու հայության հոգին,
Ծագի՛ր նոցա դու քո լույս գիտության,
Որով իբր էակք նոքա բանական,
Կճանաչեն մարդուս կյանքի խորհուրդը,
Կը լինին գործովք տիրոջ փառաբան:

Հանկա՛րծ ծովակի երեսին մի լույս.
Ջրից դուրս եկավ նազելի մի կույս.
Մի ձեռնում ուներ նա վառած լապտեր,
Իսկ մյուսում՝ քընար փայլուն փըղոսկեր:
Արդյոք Հուրի՞ էր, հրեշտակ աննշան,
Ոչ, հայ մուզաների տիպ համանման:
Հայոց ճակատագիրը կարդա, ով մուզա,
Ներկա և գալոց գուշակիր, ասա՛:
(Ասաց երկնային այն ոգի քաղցրիկ).

Ավետիք տամ քե՛զ, նժդեհ պատանի.
Սրբի ՛ր աչքերից արտասուքդ աղի:
Կրգան նոր օրեր, օրեր երջանիկ.
Երբ տիրոջ կամքը, ազատ ու արդար
կրթագավորե կրկին ոսկեդար:

Հայոց մուզայքը կը զարթնուն կրկին.
Հայոց Պարնասը կը ծաղկի վերստին,
Եվ Ապողոնյան կառքը լուսարար
Կրբոլորե հայոց թուխ երկնակամար:

Մենք ևս քո պես, երբ խորին գիշեր
Պատեց Հայաստան, սգավոր օրեր
Շատ ենք անցուցել. այժմ սիրելի,
Մենք ևս Հաշտության ստացանք ձիթենի:
Սրբեցե ՛ք քնարի լարերը ժանգոտ.
Ելե ՛ք Հայաստան երգով եռանդոտ.
Զարթեցրեք հայոց աշխույժքը մեռած,
Լցվեցավ կամքը, հասավ ժամանակ,
Օրը կրբացվի, ահա ՛ Արուսյակ՝
Ձեզ հայտնի նշան, ասում է աստված:
Կրկին մթնացավ: Չքացավ պատկերը:
Երկար ժամանակ դյութական ձայնը
Լրսվում էր խառն ալիքների հետ,
Օդին տիրել էր բուրումն հոտավետ:

Ախորժելի՛ լուր, ավետիք քաղցրիկ.
Որպիսի՛ հրրճվանք. Մուզայդ գեղեցիկ,
Ասա մեզ, մեկնիր, արդյոք հնարի՞ն
Մի մեռած մարմնի զարթնուլ վերստին...: